

Zwijgende zwarten, gouden gozers en karmozijnen kampioenen

Onderzoek naar schoonheid bij mannen in de
Middeleeuwse Ierse literatuur

BA Eindwerkstuk Keltische Talen en Cultuur

14-8-2011

Kirsten Hermans
3338231

Ranke de Vries

Aantal woorden:

5467

Inhoudsopgave:

Titelblad	pagina 1
Inhoudsopgave	pagina 2
Voorwoord	pagina 3
Inleiding	pagina's 4 - 5
Hoofdstuk 1 Met wat voor een bewoordingen en op wat voor manier wordt geschreven over mannelijke schoonheid?	pagina's 6-7
Hoofdstuk 2 Welke overeenkomsten en verschillen komen naar voren in het schoonheidsbeeld voor mannen?	pagina's 8-13
Hoofdstuk 3 Cú Chulainn	pagina's 14-17
Conclusie	pagina 18
Bibliografie	pagina 19

Voorwoord:

Hierbij neem ik gelegenheid om ten eerste Ranke de Vries heel erg te bedanken. Zij heeft mijn scriptie perfect begeleid en wist waar ik heen wilde toen ik daar zelf nog niet helemaal van overtuigd was. Dan wil ik Margo de Boer heel erg bedanken, niet alleen voor het nakijken van alle delen van de scriptie maar voor alle hulp die ze me al die jaren heeft gegeven. Ook mijn vriend, Martijn Frissen, verdient een bedankje omdat hij er altijd voor me was als ik het even niet meer zag zitten. Mijn ouders en broer moet ik ook bedanken, ook voor het nakijken van mijn scriptie vanuit de positie van een leek maar ook voor hun jarenlange steun. Dan wil ik als laatste nog alle mensen bedanken die interesse hebben getoond voor mijn scriptie en mij zo steeds enthousiaster en kritischer maakten. Dus al deze mensen heel erg bedankt, zonder jullie was het niets geworden.

Inleiding:

Ik heb nooit veel gegeven om wat anderen over mij denken vooral niet als het ging over mijn uiterlijk. Ik droeg de kleren die ik mooi vond en ging daarmee vaak in tegen wat ‘in’ was. Maar niet alleen kleren maken mensen natuurlijk mooi. Ik draag al jaren geen make-up meer omdat ik geloof in natuurlijke schoonheid, die niet verborgen moet worden. Voor mij heeft schoonheid dus te maken met hoe iemand er van zichzelf uitziet en wat iemand uitstraalt. Het liefst zonder gebruik van al die zalfjes en crèmepjes die tegenwoordig overal in de schappen staan om je zogenaamd mooier te maken.

Deze interesse naar natuurlijke schoonheid heeft mij nieuwsgierig gemaakt naar schoonheidsidealen van vroeger. Gelukkig is er, in tegenstelling tot op andere vlakken, redelijk veel bekend van het schoonheidsideaal voor vrouwen. Iedereen kent het Middeleeuwse schoonheidsideaal van een vrouw. Lang blond haar, bruine ogen, rode lippen en een mooi figuurtje met een lichte huid. Ik denk dat veel mannen dit tegenwoordig nog mooi vinden. Ook in mijn eigen vakgebied, in de Keltische maatschappij, was dit een veelvoorkomend schoonheidsideaal omdat de meeste Ierse sagaliteratuur pas in de Middeleeuwen opgeschreven is. De monniken die deze verhalen op of over moesten schrijven, konden de teksten aanpassen als ze te heidens waren of omdat een aangepaste tekst misschien beter in de tijd paste. Dit geldt natuurlijk heel erg voor een schoonheidsideaal wat toch regelmatig met de tijd mee gaat.

Het bekendste voorbeeld van een vrouwelijk schoonheid ideaal uit de Ierse literatuur is Étaín, die voorkomt in het verhaal *Tochmarc Étaíne* ‘The Wooing of Étaín’.¹ Over haar zijn lange beschrijvingen geschreven en ze komen allemaal hierop neer: haar huid is zo wit als sneeuw of het schuim van een golf, haar lippen en wangen zijn rood, haar ogen zijn blauw als een hyacint - hierin wijken ze dus af van het algemene middeleeuwse schoonheidsideaal waar bruine ogen het mooist gevonden werden -, haar haar is goudkleurig maar haar wenkbrauwen zijn zwart en haar tanden zijn als een rij parels. Dit ideaal komt tegenwoordig ook nog voor in sprookjes. Kijk maar naar de Disney-films van deze sprookjes en je ziet dat de meeste prinsessen zoals Doornroosje en Assepoester (tenzij ze in exotische landen geboren zijn zoals Jasmine uit Aladin) er ook zo uitzien.

Maar hoe zit het met de prinsen? Die zien er in de films niet allemaal hetzelfde uit. Tegenwoordig bestaat er geen echt vast schoonheidsbeeld van mannen. De vraag die bij mij rees was dan ook: heeft er ooit wel een vast ideaalbeeld voor mannelijke schoonheid bestaan of ‘mogen’ mannen gewoon veel meer omdat bij hun uiterlijk nu eenmaal niet het belangrijkste is? Mannen moeten van oudsher vooral sterk zijn dus wat maakt het uit hoe ze er dan uitzien? Het begon mij op te vallen dat over mannelijke schoonheid wel degelijk geschreven is in mijn vakgebied, en dan met name in de vroege Ierse sagaliteratuur. Het aantal overgeleverde teksten is echter veel te groot om allemaal in dit werkstuk te betrekken. Ik heb me voor mijn onderzoek daarom beperkt tot de teksten die

¹ R.I. Best and Osborn Bergin, *Lebor na hUidre* (Dublin 1929).

behandeld worden in het boek *Ancient Irish Tales* door Tom Peete Cross en Clark Harris Slover.² Dit werk geeft een gespreid beeld van de middeleeuwse Ierse sagaliteratuur, en aan de hand van deze teksten is het mogelijk een voorlopig beeld te schetsen van het middeleeuwse Ierse schoonheidsideaal. Helaas geven Cross en Slover niet altijd de beste vertaling dus zal ik ook kijken naar de Ierse teksten en vertalingen van verschillende andere personen.

Waar ik als eerste naar ga kijken is, in wat voor bewoordingen en op welke manier over mannelijke schoonheid geschreven wordt. Daarna ga ik kijken naar wat het schoonheidsbeeld is of dat er misschien meerdere schoonheidsbeelden zijn. Als dit zo is, ga ik ook kijken of deze verschillen samenhangen met bepaalde aspecten van de personages. Als laatste wijd ik een apart hoofdstuk aan de bekendste held uit de Ierse literatuur, Cú Chulainn, omdat hij een speciale plaats inneemt in de Ierse literatuur. Hij wijkt af van alle andere personages en verdient daarom een apart hoofdstuk.

² Tom Peete Cross and Clark Harris Slover, *Ancient Irish Tales* (USA 1936).

Hoofdstuk 1: Met wat voor een bewoordingen en op wat voor manier wordt geschreven over mannelijke schoonheid?

In het Oud- en Middel- Iers komen veel verschillende termen voor kleuren voor. Volgens Heidi Ann Lazar-Meyn zijn Oud- en Middel- Iers voorbeelden van een stage vier kleursysteem.³ Dit houdt in dat in die taal kleurtermen bestaan voor de kleuren zwart, wit, rood, groen en geel.⁴ Toch is er in het Iers een term voor blauw namelijk *glas*. Lazar-Meyn laat deze term echter vallen onder het groen maar zegt wel dat de term ook blauw kan betekenen. Verschillende termen die bruin kunnen betekenen zoals *donn* en *odor* zet zij bij de verzadigingstermen horen. Deze geven niet direct een kleur aan maar meer een tint. Het lijkt er dus op dat het Iers meer kleurtermen kent dan alleen die vijf maar zoals Lazar-Meyn de kleuren indeelt is dit niet zo.

Het allereerste wat mij opviel toen ik ging zoeken naar voorbeelden van schoonheid bij mannen was dat ik een stuk beter moest zoeken dan wanneer het om vrouwen ging. Bij vrouwen wordt al snel een halve pagina volgeschreven over hoe ze eruit zien. Elk lichaamsdeel wordt apart genoemd en elke kleur wordt met een bestaande kleur vergeleken. Over mannen wordt ten eerste al veel minder gezegd en ten tweede worden de kleuren met andere kleuren vergeleken. Dit kan ik het beste laten zien aan de hand van een voorbeeld. In het verhaal *Longes Mac n-Uislenn* ‘The Exile of the sons of Uisliu’ geeft de druide Cathbad een voorspelling van hoe Deirdre eruit gaat zien:

<i>“Is and as-bert Cathbad:</i>	Then Cathbad said:
<i>“Fot chriol bronn becestair</i>	“In the receptacle of your womb there cried out
<i>Be fuilt buidi buide-chass</i>	A woman of yellow hair with yellow curls,
<i>Ségdaib suilib sell-glassaib.</i>	With comely, grey-blue irised (?) eyes.
<i>Sian a grúade gorm-chorcrai;</i>	Her purplish-pink cheeks [are like] foxglove;
<i>Fri dath snechtai samllamar</i>	To the color of snow I compare
<i>Sét a dégne díanim.</i>	The spotless treasure of her set of teeth.
<i>Niamdai a béoil partuing-deirg</i>	Lustrous [are] her scarlet-red (?) lips
<i>Bé dia-mbiat il-ardbe</i>	A woman for whom there will be many slaughters
<i>Eter Ulad erre-daib.”⁵</i>	Among the chariot-fighters of Ulster.” ⁶

Hiertegenover wil ik graag een voorbeeld van mannelijke schoonheid zetten. Ten eerste om de gemiddelde lengte van een omschrijving voor mannen weer te geven en ten tweede om het verschil in kleuromschrijving en de vertaling van kleuren te laten zien. Om bij hetzelfde verhaal te blijven is dit

³ Heidi Ann Lazar-Meyn, ‘Colour terms in Táin Bó Cúailnge’, *Uliad* 1 (201).

⁴ Brent Berlin and Paul Kay, *Basic Color Terms*, (London 1969)18-19.

⁵ Vernam Hull, ‘*Longes mac nUislenn: the Exile of the Sons of Uisliu*’ (New York 1971) 43-44.

⁶ Vernam Hull, ‘*Longes mac nUislenn: the Exile of the Sons of Uisliu*’ (New York 1971) 61.

de beschrijving van Midir uit *Tochmarc Étaíne*: ‘*Fuan corcra imbé, oculus mong orbuide fair co brane a dha imdáe. Rosc caindleach glas ina chind.*’⁷ Cross en Slover vertalen dit als: “His hair was of golden yellow and of such length that it reached to the edge of his shoulders. The eyes of the young warrior were lustrous and grey.”⁸ De vertaling van Bergin en Best is: “A purple tunic about him, and golden yellow hair on him to the edge of his shoulders. A shining blue eye in his head.”⁹ De verschillende vertalingen geven dus een ander woord als vertaling voor *glas*. In het woordenboek staat als vertaling bij *glas* een lange beschrijving van betekenissen. De korte versie hiervan is: descriptive of various shades of light green and blue, passing from grass-green to grey.¹⁰ Het woord *glas* kan dus met groen, blauw en grijs vertaald worden. Cross en Slover gebruiken over het algemeen bij mannen de vertaling grijs. Bij vrouwen gebruiken zij als oogkleur vaak blauw terwijl in de Ierse tekst dan ook *glas* staat.

⁷ Osborn Bergin and I.R. Best, ‘Tochmarc Étaíne’ *Ériu* 12 (1938) 174.

⁸ Tom Peete Cross and Clark Harris Slover, *Ancient Irish Tales* (USA 1936) 87.

⁹ Osborn Bergin and I.R. Best, ‘Tochmarc Étaíne’ *Ériu* 12 (1938) 175.

¹⁰ Dictionary of the Irish Language (compact edition), (Dublin 2007) 363.

Hoofdstuk 2: Welke overeenkomsten en verschillen komen naar voren in het schoonheidsbeeld voor mannen?

Op het eerste gezicht is dit een lastige vraag om te beantwoorden. Zoals ik al gezegd heb zijn de beschrijvingen vaak maar heel kort. Wat je het meeste leest is dus ook dat een man heel erg knap was zonder verdere beschrijving van hoe hij er dan uitzag. Verder wordt vooral verteld wat voor kleren de mannen aanhadden en hoe hun wapens eruit zagen. Wat je wel heel vaak tegenkomt is dat ze een witte huid hadden. Een voorbeeld van zo'n beschrijving staat in *Mesca Ulad* 'The intoxication of the Ulstermen'.

Fintan, son of Niall Niamglonnach wordt daar beschreven als: "*Certláech da leith deis; suillsithir ri snechta a gnúis & a drech & a aged.*"¹¹ Dit betekent: "Fitting warrior on two sides ; brighter than snow (was) his face and his countenance and his appearance."¹² Cross en Slover vertalen: "Brighter than snow was his countenance, his visage and his face."¹³ Een witte huid is het enige aspect dat in alle beschrijvingen naar voren komt. De kleur wit is een teken van zuiverheid en zonderloosheid.¹⁴ Een aspect wat hier bij hoort en wat ook bijna altijd genoemd wordt zijn de rode wangen. Dit is op zich nog wel te begrijpen, omdat ook tegenwoordig rode wangen meestal een teken zijn van gezondheid. Dus een mooie man in Middeleeuws Ierland moest een witte huid en rode wangen hebben.

Het tweede aspect wat in alle beschrijvingen waarin dit voorkomt gelijk is, maar wat een stuk minder vaak wordt beschreven zijn de ogen. De kleur van de ogen van mooie mannen is *glas*, om de Ierse term te gebruiken. Dit woord is zoals eerder gezegd te vertalen met alles tussen blauw en groen in. Hierna wordt het moeilijker om iets te zeggen over een algemeen beeld.

Het volgende dat vaak naar voren komt is namelijk de kleur van het haar. Hierin is niet één vast schoonheidsbeeld te benoemen. Ik denk dat hierin wel verschillende types te onderscheiden zijn. Het meest opvallend en het minst voorkomend zijn de mannen met donker haar. Er komen in de editie van de teksten die ik heb gebruikt maar drie mannen naar voren met donker haar. Ook Lóeg, de wagenmenner van Cú Chulainn wordt een keer met zwart haar genoemd maar omdat er over hem verschillende beschrijvingen gegeven worden, zal ik hem in een andere groep bespreken. Deze mannen hebben de witte huid en de rode wangen wel zoals dat naar voren komt in het schoonheidsbeeld. De mannen met zwart haar zijn Noisiu uit *Loinges mac nUislenn* 'The Exile of the Sons of Uisliu', Diarmuid uit *Tóruigheacht Dhiarmada agus Ghráinne* 'The Pursuit of Diarmuid and Gráinne' en Iubdan uit *Echtra ríg thuaithe luchra is lupracán go hEmain agus fochonn báis Fhergusa*

¹¹ J. Carmichael Watson, *Mesca Ulad* (Dublin 1967) 24.

¹² Eigen vertaling.

¹³ Tom Peete Cross and Clark Harris Slover, *Ancient Irish Tales* (USA 1936) 227.

¹⁴ Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw over kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002) 104.

mhic Léide ríge Ulad síosana ‘The Death of Fergus mac Leide’. De kleuren zwart-wit-rood zijn al sinds de Middeleeuwen een veelvoorkomende combinatie, volgens Herman Pleij in zijn boekje ‘Van karmijn, purper en blauw over de kleuren van de Middeleeuwen en daarna’¹⁵. Deze kleurencombinatie komt niet alleen in schoonheidsidealen terug maar zijn ook een teken van macht¹⁶. Denk bijvoorbeeld aan hoeveel landen deze kleuren in hun nationale vlag hebben zitten. Zwart is een kleur die onder andere voor trouw kan staan. Als deugden in toneelstukken werden gepersonifieerd, kreeg trouw een zwart kleed aan.¹⁷ Omdat dit het beste naar voren komt bij de karakters waar ik het over wil hebben, zal ik alleen deze betekenis gebruiken. Een ander aspect van de kleur zwart, die niet altijd op de karakters slaat waar ik het over ga hebben maar die wel dicht in hun buurt komt, heeft te maken met de dood. Ook tegenwoordig nog is zwart de kleur van de rouw. Om dit duidelijk te maken zal ik van elke van de verhalen waar de mannen in voorkomen een korte samenvatting geven van vooral de punten die belangrijk zijn voor mijn uitleg.

Het personage Noisiu komt voor in *Loinges mac nUislenn* ‘The Exile of the Sons of Uisliu’.¹⁸ Het verhaal begint als baby Deirdre nog in de buik van haar moeder verkeert. De druïde Cathbad doet een profetie dat Deirdre heel mooi gaat worden maar veel strijd zal veroorzaken. Conchobar besluit dan dat hij met haar wilt trouwen als ze daar oud genoeg voor is en laat haar vanaf haar geboorte opsluiten in een toren. Op een dag ziet Deirdre de kleuren zwart, rood en wit bij elkaar en zegt ze dat de perfecte man voor haar die kleuren heeft: “*Ro-pad inmain oen-fer forsa-mbetis na tri dath ucut .i. in folt amal in fiach oculus in grúad amal in fuil oculus in corp amal in snechta.*”¹⁹ Dit betekent “Beloved would be the one man on whom might be yonder three colors- that is, hair like the raven, and a cheek like blood, and a body like snow.”²⁰ Vervolgens ziet ze Noisiu staan op een plein en zie daar, Noisiu heeft een witte huid, rode wangen en zwart haar. Deirdre ontsnapt uit haar gevangenschap en zegt tegen Noisiu dat hij met haar moet trouwen. Noisiu weet echter dat Deirdre aan Conchobar toebehoort en zegt nee. Maar Deirdre dwingt Noisiu om met haar weg te lopen. Ze vluchtten samen met de broers van Noisiu -de andere zonen van Uisliu- naar Schotland maar worden op een gegeven moment verraden en keren terug naar Ierland. Dit lijkt misschien een hele korte samenvatting maar meer heb ik niet nodig om aan te geven dat Noisiu trouw is aan Deirdre. Als hij eenmaal overgehaald is om met haar mee te gaan, doet hij er alles aan om niet gevangen genomen te worden en om Deirdre veilig te houden. Aan het eind van het verhaal gaat Deirdre dood omdat ze zelfmoord pleegt. Het gaat hier dus niet direct om Noisiu maar wel om een heel belangrijk persoon in het verhaal en om iemand die heel dicht bij Noisiu staat.

¹⁵ Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw over kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002) 34.

¹⁶ Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw over kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002) 35.

¹⁷ Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw over kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002) 52.

¹⁸ Vernam Hull, *Loinges mac nUislenn: the Exile of the Sons of Uisliu* (New York 1971).

¹⁹ Vernam Hull, *Loinges mac nUislenn: the Exile of the Sons of Uisliu* (New York 1971) 45.

²⁰ Vernam Hull, *Loinges mac nUislenn: the Exile of the Sons of Uisliu* (New York 1971) 62-63.

Diarmuid komt voor in *Tóruigheacht Dhiarmada agus Ghráinne* ‘The Pursuit of Diarmuid and Gráinne’. In dit verhaal gebeurt bijna hetzelfde wat trouw betreft. Fionns vrouw is overleden en hij wil graag een nieuwe vrouw hebben. Zijn mensen vinden Gráinne voor hem. Zij gaat naar een feest om Fionn te ontmoeten. Als zij beseft dat Fionn even oud is als haar vader besluit ze alle mensen een slaapdrank te geven behalve Diarmuid. Ze zegt Diarmuid dat hij met haar moet trouwen maar ook Diarmuid is trouw aan zijn heer en weet dat dit niet mag. Gráinne spreekt een *geis* over Diarmuid uit, dan moet hij wel met haar trouwen. Ze verstoppen zich in een bos maar worden achterna gezeten door de mannen van Fionn. Een lang verhaal volgt waarin ze een paar keer bijna gepakt worden maar toch nog weten te ontsnappen. Uiteindelijk sluiten Diarmuid en Fionn vrede. Diarmuid wordt eropuit gestuurd om een wild zwijn te vangen en vindt de dood. Hier gebeurt dus eigenlijk hetzelfde als bij Noisiu en Deirdre. De vrouw is beloofd aan een (oudere) man maar wil niet met hem trouwen. Ze ziet een jongere, knappe man en besluit hem te dwingen met haar weg te lopen. De koppels vluchten maar keren uiteindelijk terug naar Ierland. Waar het mij dus weer om gaat is dat Diarmuid trouw is aan Gráinne en daarvoor aan zijn heer. Ook nadat Diarmuid en Gráinne samen zijn weggelopen, blijft Diarmuid lang trouw aan zijn heer door niet met haar te slapen. Uiteindelijk als hij wel met haar slaapt, is hij dus juist trouw aan Gráinne omdat deze handeling nu eenmaal in het huwelijk thuishoort. Aan het eind van het verhaal wordt Diarmuid erop uitgestuurd om een zwijn te vangen en vindt zo de dood. In dit verhaal is de connectie met de dood dus directer omdat het om Diarmuid zelf gaat.

Als laatste komt nu Iubdan aan de beurt. In het verhaal *Echtra ríg thuaithe luchra is lupracán go hEmain agus fochonn báis Fhergusa mhic Léide ríg Ulad síosana* ‘The Death of Fergus mac Leide’ is hij een *lepracan*, een soort kabouter. Bij hem is er iets speciaals aan de hand. Er wordt in het verhaal namelijk duidelijk gezegd dat alle andere *lepracan* blond haar hebben: “*Ár is amlaid ro búí Iubdán ocus folt cas círdhub fair ocus ba giliter ocus uan tuinne a chnes. Ba deirge iná corcrán caille a dhá gruaid. Fuilt chasa fhionnbuide bátar ar thuaithe luchra uile acht eisium amáin ocus is uime sin adertái fer dus ris.*”²¹ De vertaling hiervan is: “For Iubdan was thus: hair he had that was jet-black and curled, his skin being whiter than foam of the sea and his cheeks redder than the forest’s scarlet berry: where as – saving him only- all the Leprecauns had hair that was ringleted indeed, but of a fair and yellow hue.”²² Als koning stuurt hij een van zijn onderdanen naar Ulster omdat hij gehoord heeft dat daar reuzen wonen. De onderdaan komt terug met Aeda, een dwerg. Voor de *lepracan* is hij heel groot maar voor de mensen van Ulster is hij klein. De dichter van de koning, Eisirt, legt dan een ‘*geis*’ op Iubdan dat hij zelf naar Ulster moet reizen. Iubdan doet dit samen met zijn vrouw, Bebo. Iubdan valt in een pan met pap en wordt een jaar gevangen gehouden. Fergus, een gewone man, gaat dan een affaire aan met Bebo, de *leprecan* koningin. Pas na een tijdje vervloekt Iubdan Fergus hiervoor. Iubdan en Bebo worden opnieuw gevangen genomen en de *leprecan* koning moet zijn dierbaarste

²¹ Standish H. O’Grady ‘Echtra ríg thuaithe luchra is lupracán go hEmain agus fochonn báis Fhergusa mhic Léide ríg Ulad síosana’ *Silva gadelica* (Irish texts) (Londen 1892) 243.

²² Standish H. O’Grady ‘The king of the Leprecauns’ journey to Emania, and how the death of Fergus mac Léide king of Ulidia was brought about.’ *Silva gadelica* (Translation and notes) (Londen 1892) 276.

bezit afgeven aan Fergus. Dit is niet zijn koningin maar zijn schoenen. Iubdan noemt hij al zijn bezittingen op en zegt tegen Fergus dat hij mag kiezen wat hij wilt en hij geeft het zonder te mopperen af. Hij is dus trouw aan zijn vrouw omdat hij haar steeds probeert te redden en hij is trouw aan zijn woord omdat hij Fergus gewoon geeft wat die uitzoekt. Aan het eind van het verhaal gaat Fergus dood door wonden die hij in een gevecht heeft opgelopen. Het verhaal heet natuurlijk niet voor niets in het Engels 'The Death of Fergus mac Leide'. Hier gaat dus het hoofdpersonage van het verhaal dood.

Alhoewel de verhalen waarin deze mannen voorkomen van elkaar verschillen zijn er twee overeenkomsten. De drie mannen zijn dus alle drie trouw aan twee dingen. Noisiu en Diarmuid aan hun heer en later aan de vrouw waar ze mee weglopen, Iubdan aan zijn koningin en aan zijn woord. En in alledrie de verhalen gaat een belangrijk personage dood, namelijk Deirdre, Diarmuid en Fergus.

De volgende haarkleur die ik zal bespreken is blond. Er zijn wat meer mensen met gouden haren dan met zwart dus zal ik ze niet allemaal apart noemen. Meestal wordt het haar beschreven als goud behalve in één geval. Dat is in *Orcuin Néill Nóigiallaig* 'The Death of Niall'. Niall wordt daar beschreven als: "*Macc do Chairind cloth-Níall cain, scothníam fuilt ógfind imglain.*"²³ Dit betekent: Cairenn's son was fair, famed Níall – flower-like the sheen of his locks light and pure."²⁴ Cross en Slover vertalen dit als: "As yellow as the primrose was the hair upon the head of Cairenn's son."²⁵ Deze kleur geel is een stuk feller dan geel dat lijkt op gesmolten goud. Geel wordt over het algemeen als een zeer slechte kleur gezien. Er is niet echt een reden voor te vinden maar deze kleur heeft alleen maar negatieve eigenschappen op zijn naam staan. Als blond haar echter in plaats van geel, goud wordt genoemd verandert de manier waarop ernaar gekeken wordt. Maar de enige verklaring hiervoor is te vinden in Pleij's hoofdstuk over het schoonheidsideaal van de vrouw. Waarom hij alleen de vrouw bespreekt wordt niet echt duidelijk, dus ik ga er nu even van uit dat de interpretatie van de beschrijving van de haarkleur ook voor mannen geldt. Gouden haar zou dan teruggaan op de zon. Pleij zegt dan ook heel mooi: "Zijn het bevoorrechten die door deze goudgele stralen tot in hun haren geraakt worden?"²⁶ Aangezien het vooral de Ierse helden zijn die omschreven worden met gouden haar, mag je ervan uit gaan dat zij bevoorrecht waren met hun moed, kracht en mooie uiterlijk. Een aspect dat nog opvalt als je de beschrijvingen van blonde mannen bekijkt, is dat de meesten van hen nog jong en jeugdig zijn. Cormac Conlonges wordt in *Togail Bruidne Da Derga* 'The Destruction of Da Derga's hostel' beschreven als goudharig en baardloos. In datzelfde verhaal is Conaire nog maar een jongen. Midir in *Tochmarc Étaíne* 'The Wooing of Etain' is een goudharige, jonge krijger. Het blonde haar lijkt dus ook een teken van jeugdigheid.

Dan blijft er nog een haarkleur over. Dit is rood, rossig of roodgeel. Ook hier zijn er maar drie mensen met deze kleur haar in het corpus te vinden, namelijk Conchobar, Loegaire en Loeg.

²³ Maud Joynt, 'Echtra Mac Ehdach Mugmedóin', *Ériu* 4 (1910) 92.

²⁴ Maud Joynt, 'Echtra Mac Ehdach Mugmedóin', *Ériu* 4 (1910) 93.

²⁵ Tom Peete Cross and Clark Harris Slover, *Ancient Irish Tales* (USA 1936) 516.

²⁶ Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw over kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002) 82.

Rossigheid werd in de Middeleeuwen vaak gezien als een slecht teken. Dit komt omdat rood vooral de kleur van de duivel was en lange tijd heeft daarom ook rood tegenover wit gestaan in plaats van zwart. Ook in de Ierse literatuur is rood een slecht teken. In *Togail Bruidne Da Derga* 'The Destruction of Da Derga's hostel' komen drie ruiters voor die helemaal in het rood gekleed gaan en ook rood haar en een rood gezicht hebben. Zij zijn in het verhaal de slechteriken en ze zijn bovennatuurlijk. Positievare aspecten van rood zijn moed²⁷ en liefde.²⁸ Ook bij de Kelten had de kleur rood een speciale betekenis. Hier had het vooral te maken met de Andere Wereld.²⁹ Dieren uit de Andere Wereld bijvoorbeeld waren wit met rode oren. Deze drie personen hebben echter geen directe connectie met de Andere Wereld maar ze hebben wel een connectie met slechtheid in karakter.

Bij Conchobar, een bekende Ierse koning, komt dit niet naar voren in het verhaal waarin hij beschreven wordt. Zijn beschrijving staat namelijk in *Mesca Ulad* 'The Intoxication of the Ulstermen'. Er wordt hier alleen gepraat over zijn baard (die bruinzwart is), zijn haar (dat rossig is) en zijn schouders (die wit zijn). Zijn slechtheid komt naar voren in *Loinges mac nUislenn* 'The Exile of the Sons of Uisnech'. Zoals ik al verteld heb, sluit Conchobar Deirdre na haar geboorte op omdat hij met haar wilt trouwen. Aan het einde van het verhaal als Deirdre weer terug is bij Conchobar, vraagt hij haar welke man zij het minst tolereert. Vervolgens moet zij een jaar de echtgenote van die man zijn. Uit wanhoop springt zij uit een wagen en valt met haar hoofd op een steen. Conchobar is dus slecht omdat hij Deirdre opsluit en omdat hij haar naar haar minst favoriete man stuurt en daarmee naar haar dood. Een ander punt is dat hij de zonen van Uisliu de dood injaagt door misbruik te maken van een *geis* die op hun rust.

De volgende persoon met rood haar is Lóegaire Búadach. In het verhaal waar zijn beschrijving in voorkomt *Mesca Ulad* 'The intoxication of the Ulstermen' is Lóegaire Búadach geen heel belangrijk figuur. In een ander verhaal over hem *Aided Lógairi Búadaig* 'The Death of Lóegaire Búadach' komt duidelijk zijn moed naar voren. Lóegaire probeert in dit verhaal iemand te redden die ter dood veroordeeld is, verliest daarbij bijna zijn hoofd maar weet voor hij doodgaat nog 30 man te verslaan. Ook Lóegaire wordt beschreven met een baard die bruinzwart is. Ook zit in zijn karakter iets van slechtheid. In het verhaal *Fled Bricrend* 'The Feast of Briciu' strijden Cú Chulainn, Conall Cernach en Lóegaire Búadach om de titel beste krijger van Ierland en hoewel Lóegaire altijd ver achter ligt in deze competitie, weigert hij Cú Chulainn te erkennen als die eenmaal de competitie gewonnen heeft. Aangezien de strijd eerlijk gestreden was, is dit een kleine vorm van slechtheid.

De derde persoon met rood haar is Lóg, de wagenmenner van Cú Chulainn. Hij heeft wel een Andere Wereld connectie maar dan alleen omdat hij bij Cú Chulainn hoort en diens vader uit de Andere Wereld komt. Lóg wordt beschreven met sproeten en heel erg rood haar op zijn hoofd. Lóg

²⁷ Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw over kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002) 130.

²⁸ Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw over kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002) 52.

²⁹ Osborn Bergin, 'White Red-eared cows', *Ériu* 14 (1949) 170.

is een minder belangrijk persoon in de literatuur maar hij komt wel heel vaak voor. Altijd als Cú Chulainn verschijnt, is Lóeg ook aanwezig. De kleur rood heeft bij hem het meeste betrekking op zijn moed.

Het schoonheidsbeeld voor mannen draait dus vooral om een blanke huid, rode lippen, grijze ogen en zwart, blond of rood haar. Zwart haar heeft een connectie met berusting, blond haar geeft aan dat de persoon nog jong is en rood haar staat voor moed of slechtheid.

Hoofdstuk 3 : Cú Chulainn

Over de bekendste held in de Ierse mythologie is veel te vertellen. Zijn uiterlijk is het meest beschreven en het meest gevarieerd. Er zijn aspecten die hetzelfde blijven in zijn uiterlijk maar er zijn ook dingen die altijd anders zijn. Aspecten die hetzelfde blijven zijn vooral zijn zeven vingers aan elke hand en zeven tenen aan elke voet. Ook heeft hij zeven pupillen, soms in elke oog, andere keren verdeeld over zijn twee ogen. Het getal zeven komt zo vaak bij Cú Chulainn voor omdat het bij de Kelten en in het Christendom een symbolisch (geluks-)getal is. Hier komt het vaak voor denk bijvoorbeeld aan de zeven dagen waarin God de aarde schiep of de zeven sacramenten en de zeven zonden. Cú Chulainn heeft een witte huid en rode lippen. De pupillen en de lichtjes in zijn ogen worden altijd beschreven. De kleur van zijn ogen wordt echter maar een keer genoemd in *Síabarchapat Con Culaind* ‘The Phantom Chariot of Cu Chulainn’. Zijn ogen wordt hier als grijs vertaald door Cross en Slover. Zijn wangen worden speciaal omschreven maar wel altijd hetzelfde. Deze zijn namelijk blauwwit en bloedrood. De blauwwitte kleur in zijn wangen kan staan voor schijn³⁰ of voor het feit dat hij een barbaar is.³¹ Het kan echter ook gewoon betekenen dat zijn huid zo wit is dat je de aderen erdoor heen kan zien. Rode wangen staan voor agressie³² maar de combinatie van een witte huid met rode wangen kan staan voor zuiverheid en liefde.³³ Daartegenover zit vooral veel verschil in de beschrijvingen van zijn moedervlekken en zijn haar. Deze twee aspecten zal ik dan nu ook uitgebreid bespreken om zo te proberen een beter beeld te krijgen van Cú Chulainns schoonheid.

Er zijn twee beschrijvingen van de moedervlekken in Cú Chulainns gezicht. De eerste staat in *Incipiunt Macgnímrada Con Culaind* ‘The Boyhood Deeds of Cu Chulainn’: “*Cethri tibri cechtar a dá grúad: tibri gorm, tibri corcra, tibri úane, tibri buide.*”³⁴ Dit betekent: “Four shades of four (moles) on his two cheeks: shade of blue, shade of purple, shade of green, shade of yellow.”³⁵ Cross en Slover vertalen dit als: “On either cheek he had four moles, a blue, a crimson, a green and a yellow one.”³⁶ De tweede beschrijving staat in *Serglige Con Culainn* ‘The Sick-bed of Cu Chulainn’:

“*Fil i cechtar a dá grúad*

Tibri derg amal crú rúad:

Tibri úani tibri g(orm)

“There are four on his two cheeks

Shade of red like/as blood red,

Shade of green, shade of blue,

³⁰ Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw over kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002) 134.

³¹ Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw over kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002) 136.

³² Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw over kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002) 123.

³³ Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw over kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002) 85.

³⁴ Cecile O’Rahilly, *Táin Bó Cúailnge from the Book of Leinster* (Dublin 1967) 33.

³⁵ Eigen vertaling.

³⁶ Tom Peete Cross and Clark Harris Slover, *Ancient Irish Tales* (USA 1936) 151.

De vertaling van Cross en Slover is: “There is in each of his two cheeks, A red dimple like red blood, A green dimple, a brown dimple, A crimson dimple of light color.”³⁹ Cross en Slover vertalen het woord *gorm* dus met bruin terwijl het eerder een donkere kleur blauw is. In totaal worden er dus vijf kleuren genoemd namelijk blauw (*gorm*), karmozijn (*corcra dath n-étrom*), groen (*úani*), geel (*buide*), bloedrood (*crú rúad*). In de tijd dat deze verhalen zijn opgeschreven, tussen 8000 en 1000 na Christus, hadden al deze kleuren hun eigen betekenis. Blauw heeft vele betekenissen. De enige goede eigenschap die bij deze kleur hoort is trouw. Voor de rest hoort hij vooral bij schijn, bedrog, hypocrisie⁴⁰ en is het de kleur van de barbaren.⁴¹ Waarschijnlijk geeft deze kleur dus vooral aan dat Cú Chulainn een barbaar is, of beter gezegd een Kelt. Over karmozijnrood wordt niet veel gezegd. Het is een zeldzame kleur waarvan de verf uit het bloed van slakjes wordt gewonnen. Deze kleur is alleen verbonden aan vuur. Vuur wordt in het algemeen verbonden aan moed. Hier heeft Cú Chulainn, zoals alle Ierse helden, geen gebrek aan. Groen en geel hebben aparte betekenissen maar als deze kleuren samen voorkomen betekent dit vaak dat die persoon zijn emoties slecht kan beheersen.⁴² Iedereen die de verhalen over Cú Chulainn een beetje kent, weet dat dit bij hem inderdaad het geval was. Hij wordt snel boos en laat dat ook duidelijk merken. Bloedrood lijkt tegenover karmozijnrood juist iets slechts aan te geven. Staat karmozijnrood voor moed, dan staat bloedrood voor agressie. Bij de Kelten was de kleur rood een teken van de Andere Wereld. Hier heeft Cú Chulainn een connectie mee omdat zijn vader uit deze wereld komt. De kleur bruin die Cross en Slover vertalen voor een van de twee keren dat er *gorm* staat, laat over het algemeen zien dat de drager van die kleur nederig is of diep bewust van zijn eigen sterfelijkheid.⁴³ Ik denk dat bij Cú Chulainn vooral dit tweede het geval was. Alhoewel hij een held was, wist hij namelijk dat hij een dag zou sterven.

Ook bij zijn haar is het vooral de meerkleurigheid die opvalt. Soms is Cú Chulainns haar gewoon goudblond. In *Táin Bó Cúalnge* ‘The Cattle-raid of Cooley’ is iets bijzonders aan de hand. Voor de duidelijkheid is hier de beschrijving van Cú Chulainn in dat verhaal:

“Álaind ém in mac tánic and sin do thaiselbad a chrotha dona slúagaib .i. Cú Chulaind mac Sualtaim. Trí fuilt báar fair: dond fri toinn, cróderg ar medó, mind ór buide ar datuigethar. Caín

³⁷ Myles Dillon, *Serglige Con Culainn* (Dublin 1953) 21.

³⁸ Eigen vertaling.

³⁹ Tom Peete Cross and Clark Harris Slover, *Ancient Irish Tales* (USA 1936) 192.

⁴⁰ Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw over kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002) 134.

⁴¹ Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw over kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002) 136.

⁴² Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw over kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002) 126.

⁴³ Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw over kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002) 83.

*cocáirisi ind fuilt sin concuirend teóra imsrotha im chlaiss a chúl and combo samalta ocus snáth órsnáith cach finna faithmainech forscáilte forórda dígrais dúalfota derscaigthech dathálaind dara formna síar sell sechtair. Cét cairches corcorglan do derggór órlasrach imam bráigit. Cét snáthécne do charmocul chummasca i timthacht fria chend.*⁴⁴

“Beautiful indeed was the youth who came thus to display his form to the hosts, Cú Chulainn mac Sualtaim. Three kinds of hair he had, dark next to the skin, blood-red in the middle and (hair like) a crown of red-gold covering them. Fair was the arrangement of that hair with three coils in the hollow at the back of his head, and like gold thread was every fine hair, loose-flowing, golden and excellent, long-tressed, distinguished and of beautiful colour, as it fell back over his shoulders. A hundred bright crimson twists of red-gold red-flaming about his neck. A hundred strings with mixed carbuncles around his head.”⁴⁵

Hier heeft hij dus drie kleuren haar, namelijk blond (*órbuide* vertaald met red-gold maar er staat goudgeel), bruin (*dond* vertaald met dark maar betekent bruin) en bloedrood (*cróderg*). Het blonde, of beter gezegd gouden, haar is meestal een verwijzing naar de zon.⁴⁶ Het bruin kan weer betekenen dat de drager zich bewust is van zijn eigen sterfelijkheid.⁴⁷ Het rood in haar kan vele betekenissen hebben, zowel goede als slechte. Trefwoorden die bij de slechte kant van rossigheid horen zijn: slechtheid, bovennatuurlijkheid en heidendom. Wat hiervan op Cú Chulainn van toepassing is, is uiteraard het heidendom, voor de Christelijke monniken die de verhalen opschreven was Cú Chulainn zeker een barbaar. De positieve kanten van rood staan voor vurigheid en moed⁴⁸, zoals ook het rood in Cú Chulainns gezicht aangeeft.

Beschrijvingen over Cú Chulainn geven vaak aan dat hij een mooie jongen is. Maar als hij boos wordt en zich klaarmaakt voor de strijd gebeurt er iets vreemd. Dan wordt hij namelijk juist heel lelijk. Een beschrijving hiervan is te vinden in *Táin Bó Cúalng*. Hier is een stuk ervan omdat het bijna twee pagina's lang is:

“Then his first distortion came upon Cú Chulainn so that he became horrible, many-shaped, strange and unrecognizable. His haunches shook about him like a tree in a current or a bulrush against a stream, every limb and every joint, every end and every member of him from head to foot. He performed a wild feat of contortion with his body inside his skin. His feet and his shins and his knees

⁴⁴ Cecile O’Rahilly, *Táin Bó Cúalnge* (Dublin 1967) 64.

⁴⁵ Cecile O’Rahilly, *Táin Bó Cúalnge* (Dublin 1967) 204.

⁴⁶ Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw over kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002) 81.

⁴⁷ Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw over kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002) 83.

⁴⁸ Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw over kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002) 130.

came to the back; his heels and his calves and his hams came to the front. The sinews of his head were stretched to the nape of his neck and every huge, immeasurable, vast, incalculable round ball of them was as big as the head of a month-old child.

Then his face became a red hollow (?). He sucked one of his eyes into his head so that a wild crane could hardly have reached it to pluck it out from the back of his skull on to the middle of his cheek. The other eye sprang out on to his cheek. His mouth was twisted back fearsomely. He drew the cheek back from the jawbone until his inner gullet was seen. His lungs and his liver fluttered in his mouth and his throat. He struck a lion's blow with the upper palate on its fellow so that every stream of fiery flakes which came into his mouth from his throat was as large as a skin of a three-year-old sheep.[...].⁴⁹

Deze beschrijving is ongeveer twee keer zo lang als ik hem nu geef maar omdat het om het idee gaat, laat ik het hier even bij. Het gaat er vooral om dat Cú Chulainn als hij blij is dus heel mooi is maar als hij boos wordt heel lelijk wordt. Dit geeft de tegenstellingen blij - boos en mooi - lelijk heel goed aan. De enige kleur die genoemd wordt in de beschrijving van zijn lelijkheid is rood. De Ierse woorden die gebruikt worden zijn *cera* wat betekent git- of donker en *ndercsciath* wat betekent zo rood als een bepaald soort meidoorn. Deze kleuren zijn dus roder dan de eerder genoemde kleuren rood die vaak paarsig rood waren. De kleur rood staat bij Cú Chulainn dus ook voor de slechtheid van zijn karakter. Als hij boos wordt, is dit de enige kleur die nog genoemd wordt in zijn beschrijving.

Waarom ziet Cú Chulainn er zo apart uit maar vinden vrouwen hem aantrekkelijk? Zeer waarschijnlijk heeft dit te maken met zijn afkomst. Zijn moeder was een sterfelijke vrouw namelijk Deichtine. Als zijn vader wordt Lug Lámfhota genoemd. Hij was een van de bekendste leiders van de Tuatha Dé Danann, een van de volkeren uit de Andere Wereld. Dit houdt in dat Cú Chulainn half menselijk, half goddelijk is. Bij de Grieken zou hij gelijk staan aan iemand als Hercules. Verder denkt James MacKillop in zijn 'Dictionary of Celtic Mythology' dat hij gelijk zou kunnen staan met verschillende goden namelijk: "from the Gaulish Mercury, as described in Caesar's commentaries. At one time he was thought to drive from the Gaulish god Esus[...]. At times his portrayal suggests parallels with the earlier Celtic figure Ogmios."⁵⁰

Een ander belangrijk aspect waarom Cú Chulainn knap gevonden wordt, zijn zijn daden. Omdat hij zowat alles kan en de beste krijger van Ierland is, vragen vrouwen hem om moeilijke taken voor hen uit te voeren. Als dit dan lukt is het logisch dat de vrouwen in ieder geval respect voor hem krijgen.

⁴⁹ Cecile O'Rahilly, *Táin Bó Cúalnge* (Dublin 1967) 201-202.

⁵⁰ James MacKillop, *Dictionary of Celtic Mythology* (Oxford 1998) 102.

Conclusie

Het antwoord op mijn hoofdvraag: “Welk schoonheidsideaal komt voor mannen naar voren in de Middeleeuwse Ierse literatuur?” is dus niet zo makkelijk te vinden.

Beschrijvingen over schoonheid bij mannen zijn meestal kort. Waar aan vrouwen vaker een halve bladzijde wordt gewijd, mogen mannen blij zijn als er drie regels over hun uiterlijk wordt geschreven. Behalve bij Cú Chulainn maar zoals we al gemerkt hebben was hij vaker de uitzondering.

Het schoonheidsbeeld voor een man bevat een witte huid, rode wangen, *glas* (blauwe, groene of grijze) ogen en donkere wenkbrauwen. Verschillende kleuren haar kunnen verschillende kanten van de persoonlijkheid belichten. Zo staat zwart haar voor mannen die trouw zijn. Blond haar heeft te maken met jeugdigheid en rood haar staat voor moed maar ook voor de slechte kant van het personage. Dit wijkt af van het schoonheidsideaal door de kleur van de ogen, die in de Middeleeuwen bruin moest zijn en de kleur van het haar, die in de Middeleeuwen blond moest zijn.

Met Cú Chulainn is iets bijzonders aan de hand. Hem worden alle haarkleuren toegeschreven, in één verhaal zelfs allemaal tegelijk. Blond staat ook bij hem weer voor jeugdigheid, rood staat en voor zijn moed en voor de slechtheid van zijn karakter als hij boos wordt en bruin heeft te maken met het feit dat hij weet dat hij sterfelijk is. Verder heeft Cú Chulainn zeven vingers aan elke hand, zeven tenen aan elke voet en zeven pupillen in ieder oog of verdeeld over zijn twee ogen. Ook heeft hij moedervlekken in verschillende kleuren die allemaal een andere betekenis hebben. Als Cú Chulainn boos wordt, wordt hij heel lelijk. Dit geeft de andere kant van zijn karakter aan. Van de kleuren die bij hem genoemd worden, blijft dan alleen rood over, wat zijn slechte kant aangeeft.

Hieruit concludeer ik dat het schoonheidsideaal van een man in de middeleeuwse Ierse literatuur het volgende is: een blanke huid, gezonde, rode wangen, grijze ogen, donkere wenkbrauwen en blond, zwart of rood haar waar blond haar waarschijnlijk de voorkeur heeft aangezien dit vaker naar voren komt in de verhalen. Cú Chulainn wordt mooi gevonden door zijn afkomst en status hoewel hij ook onderdelen van het ideaalbeeld voor mannen heeft.

Bibliografie

- Bergin, Osborn, 'White Red-eared cows', *Ériu* 14 (1949).
- Bergin, Osborn and Best, I.R., 'Tochmarc Étaíne' *Ériu* 12 (1938).
- Berlin, Brent and Kay, Paul, *Basic Color Terms*, (London 1969).
- Best, R.I., and Bergin,Osborn, *Lebor na hUidre* (Dublin 1929).
- Cross, Tom Peete and Slover, Clark Harris, *Ancient Irish Tales* (USA 1936).
- Dictionary of the Irish Language (compact edition) (Dublin 2007).
- Dillon, Myles, *Serglige Con Culainn* (Dublin 1953).
- Hull, Vernam, Longes mac nUislen: the Exile of the Sons of Uisliu (New York 1971).
- Joynt, Maud, 'Echtra Mac Echdach Mugmedóin', *Ériu* 4 (1910).
- Lazar-Meyn, Heidi Ann, 'Colour terms in Táin Bó Cúailnge', *Uliad* 1 (201).
- MacKillop, James, *Dictionary of Celtic Mythology* (Oxford 1998).
- O'Grady, Standish H., 'Echtra ríg thuaithe luchra is lupracán go hEmain agus fochonn báis Fherguson mhic Léide ríg Ulad síosana' *Silva gadelica* (Irish texts) (Londen 1892).
- O'Grady Standish H., 'The king of the Leprecanas' journey to Emania, and how the death of Fergus mac Léide king of Ulidia was brought about.' *Silva gadelica* (Translation and notes) (Londen 1892).
- O'Rahilly, Cecile, *Táin Bó Cúailnge from the Book of Leinster* (Dublin 1967).
- Pleij, Herman, *Van karmijn, purper en blauw over kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002).
- Watson, J. Carmichael, *Mesca Ulad* (Dublin 1967).